

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yaz

Məhəmməd Hadinin yaradıcılığında xeyli dərəcədə fəlsəfi məsələlər də öz əksini tapmışdır. Maraqlıdır ki, şair dünyanın və insanın yarandığı, insanın dünyaya gəlməsində hər hansı məqsədin olub-olmaması ilə bağlı şüurunda yaranan suallara cavab axtararkən bəzi fəlsəfi qənaətlərə gəlmişdir. Deməli, Hadinin varlıq və idrak problemi ilə bağlı bir-başına olmasa da, dolayısıyla maraqlanmış, bəzi fəlsəfi məsələləri idrak etməyə çalışmışdır. O, yazırdı:

**Cahanə gəlməkdə məqsəd nədir insanə, bilməm ki,
Həqiqətni bu xilqət, yoxsa bir əfsanə, bilməm ki,
Mən idrak etmədim dünyaya gəlməkdə nədir hikmət,
Yaratmaqda nədir məqsəd bizi sübhənə, bilməm ki. 1**

Hadi bir tərəfdən insanın bu dünyaya nə məqsədlə gəldiyini, insanın varlığının bir həqiqəti, yoxsa əfsanəmi olduğunu düşünür, digər tərəfdən də insanın yaşadığı həyatın, kainatın özünü də sorğulayırdı. Doğrudur, o inanır ki, kainatın da, dünyanın da, həyatın da səbəbkarı olan bir Yaradan var. Ancaq Yaradanın özünün hansı məqsədlə kainatı və insanı yaratması Hadi üçün sirri bir məsələ idi:

**Ey üçdəsi açılmayan əsəri-kainat,
Ey anlaşılmayan əzəli vəkil həyat!
Qəyən nədir, anlamdım kainatdan
Qəsdin nədir bu gözəli ölmüş həyatdan? 2**

O, "Zaman tərəddüd edir" və digər əsərlərində Qurana əsaslanaraq göstərirdi ki, kainat, təbiət əzəli deyil, sonradan yaradılmışdır. Onun ontoloji görüşlərində panteizmə, o cümlədən sufizmə meyillik də hiss olunur. O, hesab edirdi ki, əgər Yaradan varsa, o, təbiətdən kənar, insandan kənar deyil, əksinə təbiətin və insanın mahiyyəti ilə bağlıdır. Deməli, Yaradanı təbiətdən və insandan kənar təəvvür etmək, onu başqa yerlərdə, o cümlədən elçatmaz yerdə hesab etmək şairin düşüncəsinə, çox da doğru deyildir. Çünki Yaradan bir olduğu kimi, həqiqət də bir ola bilər, ikincisini axtarmaq cahillikdir. O, yazırdı:

**Cahan büllurasa rəngi-gunagünü
cəzb eylər,
Həqiqət bir, təcəlla kətanəhi,
gör nə imadır!
Nələr parlar, həqiqət, şəmsialəntabi-hüsnündən
Ki, hər bir zərəsi heyvətəsi-iraki-danadır.
Nələr eylər təzahür lövhi-məhfuzi-təbiətdən-
Ki, hər bir nöqtəsi gəncineyi-sirri-xəfayadır.
Nələr peyda olur seyli xüruşani-həqiqətdən-**

Məhəmməd Hadinin dünyagörüşündə azərbaycançılıq, islamçılıq, türkçülük

Ki, hər bir qətrəsi ümmani-bipayani-mənadır.

O, inanırdı ki, əsil həqiqətləri, ancaq İlahi nurdan meydana gəlmiş müqəddəs kəlamlar, şeirlər vasitəsilə öyrənmək mümkündür. Çünki İlahi nurdan törəyən şeirlərin, kəlamların qüdrəti bambaşqadır və onu hər kəs, o cümlədən hikmət, fəlsəfə belə anlamada çətinlik çəkir. Hadi yazırdı:

**Ey şairi-xilqət, bu nə əsəri-bədəyə,
Bir hərfini inşa edəməz əhli-sənayə.
Əbləm çalır şerhinə baxdıca ədiban,
Vələh oluyur siminə əfkar-i-həkiman.
Əşanın önündə qızdır ruyi-fəsaht,
Əşanın önündə qaralır nuri-zəkaht.
Bilməm ki, nəsan, hər nəsan, ey şairi-firət
Nə fəlsəfə bildi səni, nə fənn, nə hikmət.**

Deməli, Yaradanın yaratdığı sirlərini dərk etmək çox çətin olsa da, ancaq peyğəmbər, şair dili ilə bəzi şeyləri idrak edə bilərik. Çünki onlar Yaradanın yaratdığı varlıq və insanın arasındakı sirlərdən danışirlər. Şübhəsiz, Yaradanın yaratdığı arasındakı ən çox əsrarəngiz olanı kainat və insandır. Hadini də daha çox düşündürən kainat və kainatda, ya da təbiətdə ən ali varlıq hesab olunan insandır. O, yazırdı:

**Zərəti-kainat bədayenümündür,
Hər zərəsi dəlalil-əbbül-şüandür,**

**Asari-həqq biz kimi yox sizdə işbah,
Təlifdir cahan, müəllifinin namdır ilah,
Afaq həp baxılsa ki, dərifünündür,
Zibi-üyun edər o ki, hikmətinümündür. 3**

Hadinin fəlsəfə yönündə ilk tədqiqatçılarından fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Afaq Məmmədova haqlı olaraq hesab edir ki, şair-filosofun panteizmində Yaradan, Təbiət və insan vahid harmoniya təşkil edir: "İstər nəbatat, istər heyvanat, istər sə də insan, üzvi və qeyri-üzvi ələm, yaradılışın bütün səviyyələri universiumun vahidleridir, bütöv sistemin, vahid təminat hissələri, elementleridir. Yaradan və mövcudat, mütəqəli həqiqət və gerçəklik, aksidensiya və substansiya münasi-

**Bu kainatı həyatın kim olmuş ustadı?
Bütün sərairi-həsi səzayi-heyvətdir,
Bu sayəzi-müşəşə dəfni-zülmətdir. 5**

Burada incə meqam odur ki, kainatın ustasının Yaradan, yoxsa öz-özünün olması məsələsi bir çox hallarda inam və əqli qarşı-qarşıya qoyur. Xüsusilə də, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin, proseslərin müşahidəsi, onlarda baş verən dəyişikliklərin dərki birmənalı deyildir. Başqa sözlə, əgər kainat öz-özünün səbəbidirsə, o zaman onda baş verən bütün dəyişikliklər də onun öz daxili mahiyyəti ilə bağlıdır və kənar qüvvənin təsirindən söhbət gedə bilməz. Bunun əksi isə o deməkdir ki, kainat kənar bir ilahi

ruhi anlamda da mümkündür. Çünki bunun gerçəkləməsi hazırda ilk dəfə baş vermir, əvvəllər belə nümunələr çox güman ki, çox olmuşdur. Görünür, Hadi də keçmişdəki "qonşuluq" əlaqələrini şüuraltında dərk etdiyi üçün, bir daha bunun gerçəkləməsinə işarə etmişdir. Hər halda Hadi Yer kürəsində gedən dəyişilmələri ibtidadan aliyə doğru hesab etsə də, ancaq bu "ibtida"nın özünün nisbi olduğunu yaxşı anlamışdır. Əslində Yer kürəsi ilə bağlı "ibtida"dən "ali"yə doğru hərəkətin, dəyişilmənin özü zaman zaman fərqli olmuşdur, buradakı təkamül, ya da sıçrayış prosesləri, böyük ehtimala yalnız daxildən qaynaqlanmamış, onun "qonşular"ın da bura-

qüvvə, yəni Yaradan tərəfindən yaradılmışdır, o zaman kainatda, cəmiyyətdə baş verən proses və hadisələri səbəbkarı da Tanrıdır. Ancaq biz təbiətdə, cəmiyyətdə elə hadisə və proseslərə, yaxud da dəyişikliklərə rast gəlirik ki, bəzən bunun Yaradan, ya da təbiətin özündən qaynaqlanması məsələsində fikirlər haçalanır, ziddiyyətlər dərinləşir.

Bizcə, Hadinin ontoloji, o cümlədən də qnoseoloji baxışlarında bu ziddiyyətli məsələlər əsas yer tutur. Şair-filosof bu məsələlərdə əsasən idealist mövqə tutsa da (ancaq bu idealizmin özü də birmənalı deyil), bəzən materializmə də meyil göstərir, təbiət və cəmiyyətdəki hadisələri kənar deyil, onun öz daxili qanunauyğunluqları ilə izah etməyə çalışır. Məsələn, kainatda planetlər, ulduzlar sistemləri aramsız olaraq hərəkət və dəyişmədədir, ancaq onlardan hər hansı biri öz oxu ətrafında fırlansa fəza boşluğuna düşür. 6 Eyni zamanda, Yer kürəsində də durğunluq deyil, fəsiləsiz bir hərəkətilik, dəyişilmə prosesləri getmişdir və getməyə də davam edir.

Bütün bunları doğru gören şair-filosof, bunların əsil səbəbinin daxil-dən, ya da kənardan qaynaqlanması barədə qəti bir fikrə gəlməkdə çətinlik çəkir. Xüsusilə də, İslam dininə və bu dinin ortaya qoyduğu əbədi və əzəli Yaradana olan inamı onu çox da kənar çıxmağa imkan verir. Doğrudur, o, bəzən təbiətdə, cəmiyyətdə gördüklərini inamından çox ağıllıq kəsdidiyi məsələləri kimi də ifadə etməyə çalışır və bu zaman sanki materizmə də "meyil" göstərir. Məsələn, Hadi yazır ki, cansız ələm canlı ələmlə müqayisədə daha uzun müddətli, bəlkə də ölümsüzdür. 7 Ancaq o, daha sonra "cansız ələm"i də özündə ehtiva edən Yer kürəsinin fəza boşluğundakı ulduzlar sistemində nisbətə çox da uzunmüddətli hesab etmir. Buradan belə anlaşılır ki, Hadiyə görə Yer kürəsindəki cansızlar canlılara nisbətə, ulduzlar sistemində isə digər "ulduzlar" Yer kürəsinə nisbətə daha uzun ömrlü, bəlkə də ölməzdir. Hətta, digər "ulduzlar"ın özündə də sivilizasiyaların olmasını mümkün hesab edən Hadinin mülahizəsinə, səniyənin, texnologiyanın inkişafı nəticəsində elə bir zaman gələcək, Yer kürəsi öz sivilizasiyası olan digər qonşu "ulduzlar"la münasibətlər də quracaq. 8

Bizcə, Yer kürəsi ilə Ulduzlar sistemindəki digər planetlər arasında qonşuluq əlaqələrinin qurulması yalnız maddi-fiziki deyil, mənəvi-

da müəyyən rol oynamışdır.

Maraqlıdır ki, Yer kürəsindəki dəyişikliklər, xüsusidən "ibtida"dən "ali"yə doğru gedən yolda baş verənlərin təkamüldən çox, sıçrayışla izahlarında səmavi dinlər önə çıxır və Yaradan ideyası aktualıq kəsb edir. Sıçrayış prosesində Yaradan ideyasının aktualıq isə "qonşular"ın (Yer kürəsinin də yer aldığı Ulduzlar sistemindəki digər ulduzlar nəzərdə tutulur) da, burada "əməy"ini gündəmə gətirir. Hər halda səmavi dinlərdə də Yaradan Yer kürəsindəki bəşəriyyətə qayda-qanunlarını "Göy"dən, Kainatdan mələkləri vasitəsilə çatdırır. Bu zaman istisna etmək olmaz ki, digər "qonşu" ulduzlarda sivilizasiyalar var və "mələklər", ya da digər şüurlu varlıqlar onlardan birində, ya da bir neçəsində məskunlaşmışlar.

Ancaq Yer kürəsində gedən hadisələri, prosesləri təkamüllə izah etsək, o zaman Yaradan ideyası arxa plana keçir və burada "ibtida"-dən "ali"yə yüksəlmə dövrü olaraq təbiətin, cəmiyyətin öz daxili qanunauyğunluqları ilə izah olunur. Burada cismani və mənəvi nə varsa Yer kürəsinin daxili qanunauyğunluğu kimi təkamül vasitəsilə "tərəqqi"-dən "tənəzzül"ə, "tənəzzül"-dən "tərəqqi"yə, "ibtida"dən "ali"yə, "ali"-dən "ibtida"ya doğru durmadan baş verməkdədir. Hadi yazırdı:

**Dirilmək arzusilə ölü, öldükdə millətlər,
İnanmışdır buna dünyadakı əhli-həqiqətlər.
Ölənər, öldürənlər həp bu məqsədlə mübarizdir,
Bu qanuni-təbiətdir, bütün ələmdə barizdir. 9**

Hadi digər tərəfdən də iddia edir ki, inkişaf ancaq irəliləyir, geri dönməzdir, yəni hər şey 'ibtida'dan 'ali'yə, sadəcə mürəkkəbə doğru gəlməkdədir. Ancaq Yer kürəsinin 'ibtida'dan 'ali'yə doğru hərəkətinin özü cəmiyyətlərə görə deyildir. Hər halda ayrı-ayrı cəmiyyətlər eyni dövrdə 'ibtida'dan 'ali'yə doğru gəlməmişdir və indi də aşağı-yuxarı gəlmir. Burada iki məsələni fərqləndirmək lazım gəlir. Birincisi, ümumilikdə Yer kürəsinin 'ibtida'dan 'ali'yə, ikincisi ayrı-ayrı cəmiyyətlərin, sivilizasiyaların 'ibtida'dan 'ali'yə doğru inkişafıdır. Bu heç də eyni məsələ deyildir və ola da bilməz. Hər halda Hadi özü də 'ibtida'dan 'ali'yə doğru hərəkəti bir tərəfdən dünyəvi olaraq, digər tərəfdən İslam dini çərçivəsində izah etməyə çalışmışdır.

**Nədir bu cəvvi-vələhza ki, yoxdur ibadət?
Nə üzrə rəzk qılınmış bu dəhr bünyadət?
Dərəm təsəvvürə aklıqda bu qəməbadət:**

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur